

ЛЕКСИКОГРАФІЯ ТА ТЕРМІНОСИСТЕМА

УДК 81'373.421:001.4

Ворона І. І.,

Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка, м. Тернопіль

ДО ПИТАННЯ СИНОНІМІЇ В ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті узагальнено теоретичні погляди щодо суті явища синонімії в термінології, проаналізовано трактування понять “синонім”, “дублет” та “варіант”, запропоновано власне розуміння даних понять.

Ключові слова: термінологія, синонімія, синоніми, дублети, варіантність, варіанти.

The theoretical fundamentals of the problem of synonymy in terminology are reviewed, the interpretation of the notions “synonym”, “doublet”, “variant” is analyzed, the author’s own explanation of the mentioned above notions is proposed in the article.

Key words: terminology, synonymy, synonyms, doublets, variance, variants.

Проблема синонімії в термінологічній лексиці привертала увагу відомих науковців, серед яких Ю. Апресян, С. Бережан, Г. Винокур, В. Даниленко, А. Коваль, І. Кочан, О. Нечитайло, Т. Панько, О. Тараненко, Г. Уфімцева та інші. Але, на жаль, у сучасній науковій літературі ще не усталився однозначний погляд на сутність цього мовного явища в термінології. Дискусійними залишаються такі проблеми, як з’ясування меж термінологічної синонімії, визначення критеріїв синонімічності в термінології, співвідношення синонімії та варіантності.

Синонімію в термінології традиційно вважають негативним явищем. Така оцінка пов’язана з однією із найважливіших ознак терміна, яка передбачає відсутність у нього синонімічних відповідників [14; с. 147]. Т. Михайлова зазначає, що “майже всі вітчизняні й зарубіжні мовознавці сьогодні визнають природність і неминучість синонімічних відношень між термінами як вияв загальномовних процесів” [10; с. 53], проте, по-різному трактують це явище і дають йому різні назви. Одні вчені вважають, що синоніми в термінології – це дублети (А. Коваль), інші твердять, що термінісиноніми – це не лише дублетні (абсолютні) форми, а ще і відносні (С. Булик-Верхола, І. Кочан, Т. Панько). Таку різноманітність поглядів на термінологічну синонімію можна пояснити насамперед неоднозначним тлумаченням синонімії в загальнолітературній мові, відсутністю порів-

няльних досліджень із синонімії в різних терміносистемах. Тому вивчення особливостей синонімії в термінології є актуальним і сьогодні.

Мета даної статті – узагальнити погляди мовознавців на специфіку явища синонімії в термінології. Ми поставили перед собою завдання уточнити сутність синонімії в термінологічній лексиці, з’ясувати особливості термінів-синонімів порівняно із синонімами в загальнонавчальній мові, розглянути причини виникнення синонімії в термінології, дослідити проблему співвідношення синонімії та варіантності.

Синонімія – семантичне явище, яке вважають в лексиці однією з найважливіших системотвірних категорій. Традиційно синонімами вважають слова, які мають тотожні або близькі за змістом значення, але відрізняються значеннєвими відтінками або емоційно-експресивними забарвленнями, або сферою стилістичного використання чи можливостями подання з іншими словами [2; с. 249].

Термінологія – це частина лексики загальнонаціональної мови, пов’язана з іншими мовними системами, тому в ній фіксуються ті самі види системних зв’язків, що в інших шарах лексики загальнонаціональної мови.

У термінології прояв синонімії пояснюється специфікою терміна як мовного знака. Коли в загальнолітературній мові кожне слово синонімічного ряду у певному контексті матиме лише одне значення, де вживання синоніма може бути цілком виправдане, то термін має лише одне значення, незалежно від контексту, ось чому терміни-синоніми на позначення одного поняття вважаються небажаним явищем.

Синоніми в термінології мають свої особливості, які відрізняють термінологічну синонімію від загальнонавчальної: часто тотожні за значенням; частіше за загальномовні синоніми позначають одночасно той самий предмет і те саме поняття, тобто є синонімами за денотатом і сигніфікатом одночасно; часто абсолютно не змінюють змісту висловлювання; не можуть бути протиставлені один одному за ознакою емоційно-експресивної значимості; мають стилістичний поділ в межах наукового стилю (академічний та науково-популярний); диференціація за сферою використання залежно від ступеня освіти.

З погляду стандартизації наявність синонімії в термінології вважається явищем небажаним (А. Коваль, Є. Толикіна). Інші (О. Ахманова, В. Даниленко) стверджують, що терміни-синоніми корисні, бо кожен з них по-різному розкриває зміст поняття.

В. Даниленко довела, що відмовлятися від синонімії не варто, оскільки прояви синонімії відчутні як на рівні синтагматики, коли кожен з варіантів терміна сприймається у певному мовному акті, так і на рівні парадигматики, якщо говорити про систему термінів в цілому. “Звичайно, синоніми не можуть бути правилом, – зазначає В. Даниленко, – однак частотність винятків і створює передумови виникнення та існування ва-

ріантних форм одного поняття. Категорична заборона синонімів вступає в протиріччя з практикою використання цих термінів іншими жанрами (науковою літературою, термінологічними словниками)” [18; с. 14].

З різних причин синонімія в науковій термінології є характерною для усіх терміносистем. Це явище має два аспекти. Перший пов’язаний з періодом виникнення поняття, а відтак і терміна. А. П. Коваль переконана, що “у науковій мові насиченість синонімами пояснюється тим, що переважна більшість термінів є порівняно недавніми утвореннями. Поява нового поняття викликає звичайно появу відразу кількох термінів, створених у різних місцях різними людьми... З часом зміст і обсяг нового поняття уточнюється, з’являється можливість відділити найхарактерніші ознаки поняття і створити або вибрати з наявних термін, який відповідає поставленим вимогам. Решта синонімів до цього поняття поступово виходить з ужитку. Таким чином, наявність синонімічних термінів у науковому стилі мови є хоч і небажаним, але неминучим наслідком бурхливого розвитку науки і техніки” [7; с. 159].

Другий аспект синонімії пов’язаний з перенесенням терміну з мови, де він виник, в іншу мову. Тут залежно від уподобання, освіченості та знання рідної мови того, хто перший з ним зіткнувся, можуть бути різні варіанти: дослівний переклад, пряме запозичення оригінального терміна чи створення відповідника з використанням образних засобів своєї мови.

Для багатьох терміносистем причини виникнення синонімії є спільними та зумовлені лінгвальними (мовними) і екстралінгвальними (позамовними) чинниками. Н. Л. Цимбал визначає такі причини виникнення синонімів: постійний розвиток науки, що супроводжується появою нових понять та бажанням дати кожному поняттю найточнішу номінацію; неуніфікованість термінології; наявність застарілих назв, які функціонують поряд із новими; взаємодія літературної мови і діалектного мовлення; відродження вдалих термінів, які з певних причин довгий час не використовувалися; паралельне вживання автохтонного та запозиченого термінів; необхідність мовної економії, що породжує синонімію різних структурних рівнів; номінацією того самого поняття різними науковими школами чи вченими в різних мовах; існування повного і короткого варіантів термінів [20; с. 47].

Неоднозначні погляди дослідників стосуються не лише наявності синонімії в термінології, але і назви цього явища. Деякі вчені синоніми в термінології називають термінами-дублетами, а синонімію – термінологічною дублетністю (О. Ахманова, Б. Головін та Р. Кобрін). Але Л. Боярова та О. Покровська слушно вказують на те, що сам термін “дублет” є багатозначним у мовознавстві, тому й назва “терміни-дублети” потребує у кожному випадку контекстуального уточнення. Вони пропонують різнокореневі слова-терміни, що виражають те саме наукове поняття, називати термінами-синонімами [1; с. 61].

О. Толикіна [19; с. 81] вважає, що в рамках терміносистем ми маємо справу лише із дублетами. Дублетність передбачає співвідношення синонімів з одним денотатом. Однак, на думку В. М. Лейчика, це поняття значно складніше, адже, “синоніми можуть позначати як те саме поняття, так і декілька близьких понять, які частково пересікаються чи накладаються, по-друге, навіть якщо синоніми позначають те саме поняття, семантична структура їх може бути цілком відмінною. Ми маємо справу з дублетами лише в тому випадку, коли збігаються всі без винятку компоненти значень синонімів” [9; с. 105].

В.П. Даниленко зазначає, що терміни, які виражають певне поняття, як правило, не характеризують його з різних боків, а є дублетними найменуваннями, що увійшли до термінологічної системи внаслідок мовних контактів і різноспрямованих тенденцій у процесі її формування [4; с. 53]. “Терміни, які співвідносяться з одним і тим самим науковим поняттям в одному термінологічному полі, мають одну дефініцію, отже є не синонімами, а дублетами” [4; с. 54].

Цю думку поділяє й А. П. Коваль, яка доводить, що наявні в термінології паралельні назви того самого поняття є дублетами. На її думку, дублетність – це явище, глибоко відмінне від загальномовної синонімії. “Оскільки термін має свою дефініцію (визначення), і саме через неї співвідноситься з поняттям, він у своїй словесній формі містить певну наперед задану кількість істотних ознак цього поняття. Поки визначення поняття не змінюється, будь-яка словесна форма буде дублетом до попередньої, тобто одиницею з тією самою дефініцією. Тому вважається, що в межах термінології існують лише терміни-дублети і не існує термінів-синонімів” [7; с. 37-38].

Такого ж погляду дотримується і Б. М. Головін: “Існування абсолютних синонімів, тобто слів, які повністю збігаються за значенням та вживанням, в загальнолітературній мові викликає сумніви. Але термінологіям властива саме абсолютна синонімія, що дає підстави називати це явище термінологічною дублетністю” [3; с. 73].

У колективній праці “Українське термінознавство”, зазначається, що синонімічні терміни можуть включати в себе дублетні пари [14; с. 181].

Ще однією проблемою, на яку варто звернути увагу, є питання розрізнення синонімії та варіантності термінів. Статус термінологічного варіанта (на прикладі різних терміносистем) у своїх дослідженнях визначали К. Авербух, В. Даниленко, Л. Боярова, О. Радченко, В. Лейчик, Е. Неженець, С. Худолєєва та ін. Ці вчені під явищем термінологічної варіантності розуміють співвіднесення кількох одиниць плану вираження з однією одиницею плану змісту.

Однак всі види розбіжності планів вираження при збігові планів змісту термінів називають синонімією. Так, автори першого підручника з укра-

їнського термінознавства розглядають у межах синонімії різнокореневі дублети (які, на нашу думку, і є синонімами в термінології), одиниці, пов'язані з різним знаковим вираженням (символ-вербальний термін), міжструктурні варіанти (композит – аналітична конструкція) і фonomорфологічні варіанти з відношенням тотожності на рівні сигніфіката [14; с. 180-186]. Таким чином, усі можливі в термінології варіантні найменування того самого поняття зараховуються в цій праці до синонімії. Варіантність як окреме мовне явище не виділяється і не аналізується. О. Нечитайло також називає синонімами тотожні за значенням спільнокореневі одиниці, що відрізняються афіксами [13; с. 159-160]. З іншого боку, А. Крижанівська та Л. Симоненко, розглядаючи синонімію в термінології, окремо виділяють фонетичну, морфологічну і синтаксичну варіантність термінів [8; с. 132].

В. Молодець, який, на наш погляд, найточніше визначає сутність цих явищ у термінології, пропонує розрізняти їх за двома ознаками – формальною і семантичною. Синоніми він виділяє за морфологічною або синтаксичною структурою і за мовою-джерелом. До того ж синонімами дослідник вважає різнокореневі утворення (він погоджується з О. Ахмановою, що синонімами можуть бути тільки різнокореневі слова), тоді як варіанти – це тотожні за значенням фонетичні, морфологічні й орфографічні модифікації однокореневих слів, а також повні і короткі форми слів і словосполучень [11; с. 14]. Взагалі таке розмежування варіантності і синонімії в цілому є досить слушним, проте, на нашу думку, не варто категорично стверджувати, що синонімами можуть бути тільки різнокореневі слова. Справді, в межах варіантності слід розглядати тільки спільнокореневі одиниці, але серед них можуть бути і синоніми (у тих випадках, коли вони надто відрізняються морфолого-словотворчою структурою).

Намагаючись розмежувати синоніми і варіанти, деякі дослідники починають відносити до варіантів лише однокореневі утворення, семантична близькість яких ґрунтується на тотожності граматичних функцій. Довгий час існувала думка, що між однокореневими утвореннями з тим самим значенням не може бути синонімічних зв'язків, бо подібні утворення являють собою не окремі самостійні слова, а є словотвірними варіантами слів (О. Ахманова, О. Смирницький). В даному випадку вони не враховують структуру цих одиниць, а саме те, що однокореневі одиниці, навіть ідентичні за своїм значенням, не можуть бути варіантами того самого слова вже тому, що вони утворені за допомогою словотворення, тобто основного способу творення слів у мові. Однокореневі слова з однаковим значенням є окремими самостійними словами, які виникають завдяки наявності в мові паралельних словотвірних засобів [6; с. 141]. Отже, якщо проаналізувати зв'язки семантично близьких однокореневих слів, то стає очевидним, що синонімічні відношення виявляються і в однокореневих слів. Так, Л. Дідківська та Л. Родніна [5] ряди спільнокорене-

вих дериватів, які належать до однієї частини мови й оформлені різнозвучними афіксами з однаковим, спільним словотвірним значенням вважають словотвірними синонімами.

О. Реформатський крім синонімів (різних слів, що називають те саме явище), виділяє в термінології варіанти слова. Ці варіанти пов’язані з модифікацією тієї самої основи слова: морфологічною, фонетичною або орфографічною [17; с. 192]. В. Лейчик розрізняє в межах однієї терміносистеми варіанти терміна, дублети і синоніми [9; с. 103-104]. Варіанти терміна він поділяє на два типи: морфологічні (словотворчі і формотворчі) і лексичні (аббревіатури, скорочення). З погляду семантики такі варіантні пари є дублетами, але доцільніше, підкреслює В. Лейчик, зберегти назву “дублети” для інших пар, бо за визначенням “дублети”, як і взагалі “синоніми”, – поняття семантичне, між тим як у варіантах – головне не план змісту, а план вираження. Дублетами Лейчик вважає переважно різнокореневі утворення, тотожні за значенням. А синоніми, на думку вченого, можуть виражати як те саме поняття, так і декілька близьких. Проте, як слушно зазначає Т. Пристайко, відсутність чітких семантичних і лінгвістичних меж для варіантів і дублетів робить цю класифікацію вразливою [15; с. 19].

Отже, синоніміка термінів – явище не однорідне. Хоча синонімія в термінології класифікується як явище негативне, але вона все таки є невід’ємною ознакою термінології та мови взагалі.

У науковій літературі розрізняють абсолютну синонімію або дублетність та варіантність. Термін “дублет”, на нашу думку, недоцільно використовувати під час аналізу терміносистем через його багатозначність у лінгвістиці [2]. Крім того, це поняття не вичерпує всього розмаїття мовних форм деяких термінів-синонімів. Підтримуючи думку дослідників [12, с. 14], ми вважаємо, що не варто вживати і назву “термінологічна варіантність”, тому що можна розуміти всі випадки позначення того самого поняття різними мовними засобами як синонімію у широкому значенні цього слова. Тому у подальших дослідженнях ми будемо користуватися номінаціями “термінологічні синоніми”, “синонімічні терміни”, “терміни-синоніми”.

Література:

1. Боярова Л. Г. Терміни-синоніми як об’єкт термінографії (на матеріалі ринкової термінології) / Л. Г. Боярова, О. А. Покровська // *Vocabulum et Vocabularium: сб. научн. трудов по лексикографии.* – Вып. 3. – X.: ХЛЮ, 1996. – С. 60–62.
2. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К.: Вища школа, 1985. – 360 с.
3. Головин Б. Н. Лингвистические основы учения о терминах / Б. Н. Головин, Р. Ю. Кобрин. – М.: Высшая школа, 1987. – 103 с.

4. Даниленко В. П. Русская терминология: опыт лингвистического описания / Даниленко В. П. – М., 1977. – 246 с.
5. Дідківська Л. П. Словотвір, синонімія, стилістика / Л. П. Дідківська, Л. О. Родніна. – К.: Наук. думка, 1982. – 170 с.
6. Иванникова Е. А. К вопросу о взаимоотношении понятия варианта с понятием синонима / Е. А. Иванникова // Синонимы русского языка и их особенности. – Л: Наука, 1972. – С. 138– 153.
7. Коваль А. П. Синоніміка в термінології / А. П. Коваль // Дослідження з лексикології й лексикографії. – К.: Наук. думка. – 1965. – С. 157– 169.
8. Крыжановская А. В. Актуальные проблемы упорядочения научной терминологии / А. В. Крыжановская, Л. А. Симоненко. – К.: Наук. думка, 1987. – 162 с.
9. Лейчик В. М. Термины-синонимы, дублеты, эквиваленты, варианты / В. М. Лейчик // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. – Новосибирск, 1973. – Вып. 2. – С. 103– 107.
10. Михайлова Т. Синонімічні відношення в українській науково-технічній термінології / Михайлова Т. // Вісник нац. університету “Львівська політехніка”. – № 503. – 2004. – С. 53– 57.
11. Молодец В. Н. Некоторые проблемы терминологической синонимии / В. Н. Молодец // Термин и слово (предметная отнесенность и функционирование терминов): межвуз. сб. – Горький: ГГУ, 1983. – С. 11– 21.
12. Наконечна Г. З досвіду укладання “Словника богословських синонімів” / Г. Наконечна // Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій: матеріали всеукр. наук. конференції, 13-15 травня 1998р. – Львів, 1998. – С. 215– 226.
13. Нечитайло О. Синонімія в термінології та її відображення у перекладних словниках / О. Нечитайло // Проблеми української науково-технічної термінології: 2-а міжнародна наук. конф.: тези доп. – Львів, 1993. – С. 159– 160.
14. Панько Т. І Українське термінознавство: підручник [для студ. вищ. навч. закл.] / Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. – Львів: Світ, 1994. – 216 с.
15. Пристайко Т. С. Научно-технические термины – варианты и их типы / Т. С. Пристайко // Функционирование терминов науки и техники в современном русском языке: сб. научн. трудов; под ред. А. Н. Шиловского. – Днепропетровск: ДГУ, 1986. – С. 17– 23.
16. Радченко О. І. Мовна норма і варіантність в українській науковій термінології: дис.... канд. філол. наук: 10.02.01 / Радченко О. І. – Х., 2000. – 203 с.
17. Реформатский А. А. Мысли о терминологии / А. А. Реформатский // Современные проблемы русской терминологии. – М.: Наука, 1986. – С. 163– 197.
18. Терминология и норма: О языке терминологических стандартов: [сб. статей / под ред. В. П. Даниленко.] – М.: Наука, 1972. – 120 с.
19. Толикина Е. И. Синонимы или дублеты / Е.И. Толикина // Исследование по русской терминологии. – М.: Наука, 1971. – С. 78– 85.
20. Цимбал Н. Л. Сучасна українська термінологія органічної хімії / Н. Л. Цимбал. – Умань: РВЦ “Софія”, 2007. – 135 с.
21. Мартиняк О. Явище синонімії у термінологічній лексиці [Електронний ресурс] / О. Мартиняк // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” 2008. – № 620 – С. 100– 103. – Режим доступу: <http://vlp.com.ua/node/1127>